
Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια. Εισαγωγή

Στα εκατοντάχρονα από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης ο Παύλος Καρολίδης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, πρώην μέλος του Οθωμανικού κοινοβουλίου και ένθερμος υποστηρικτής της νέας Μεγάλης Ιδέας που είχε συνεπάρει τον ελληνικό εθνικισμό, έγραφε στην Ιστορία που εξέδωσε ακριβώς με αυτή την αφορμή:

*Και διά του χαρακτήρος και της ιδιότητος ταύτης η επανάστασις η Ελληνική, η πανηγυριζομένη σήμερον υφ' υμών, διαφέρει και υπερέχει πασών των εν Ευρώπη και εν Αμερική επαναστάσεων, και αυτού του υπέρ ελευθερίας αγώνος των βορείων Αμερικανών και της μικρόν μετά τούτον αρξαμένης πολυθρυλήτου Γαλλικής επαναστάσεως των τελευταίων ετών του 18^{ου} αιώ-
νος. Αι επαναστάσεις αύται, ουχί από μεγάλων ιδεών αρχήθεν ορμώμεναι και εμπνεόμεναι, αλλ' από μερικών όλως τοπικών και χρονικών αιτίων ή άλλων περιστατικών μονομερών του δημοσίου βίου αρξάμεναι, κατά μικρόν, διά συρροής περιστάσεων, μη αρχήθεν εν τω νω της επαναστάσεως υπαρχουσών, αλλά διά τυχαίας φοράς των πραγμάτων προσγινομένων, λαβούσαι ευρυτέρας διαστάσεις κατήντησαν εις τον εκ των υστέρων παραχθέντα ωρισμένον αυτών χαρακτήρα, άνευ διανοίας ενιαίας συνεχούσης και ενούσης πάσας τας φύσεις και τας περιόδους της εξελίξεως και της αναπτύξεως αυτών εις μίαν ιδεάν καθολικήν, και αποτελούσαι συμφυρμόν αρχών, διανοημάτων, φρονημάτων και αισθημάτων, ουχί εν εσωτερική αρμονία προς άλλα διατελούντων.¹*

Έμελε το έτος έκδοσης του βιβλίου του Καρολίδη, το 1922, να αποτελέσει και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή εκείνης της πολιτικής προϋπόθεσης που επέτρεψε στον Καρολίδη να συγκρίνει, με ένα αίσθημα ανωτερότητας, την ελληνική με τις μεγάλες επαναστάσεις της Δύσης. Ενίοτε οι Μεγάλες Ιδέες δημιουργούν ψευδαισθήσεις και ωθούν σε συμπλέγματα ανωτερότητας εναντίον αυτού που σου προσέφερε το μέτρο της σύγκρισης: δηλαδή τη Δύση.

Πέραν όμως των ιδεολογικών περιπλοκών μιας υπόθεσης που την αποκαλούμε οριενταλισμό (αυτή είναι η βασική προϋπόθεση των Μεγάλων Ι-

¹ Παύλος Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής, από το 1821 μέχρι 1921*, τόμ. Α', Αθήνα: Εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Βιτσιουνάκη, 1922, 11

δεών των μικρών εθνών), το ζήτημα της σύγκρισης, ή μάλλον καλύτερα της συσχέτισης, μεταξύ επαναστάσεων που καθόρισαν τη μοίρα ολόκληρων ηπείρων στην Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και την Ευρασία με τις επαναστάσεις που αποτέλεσαν κομβικές στιγμές στην ανάπτυξη εθνικών κινημάτων εναντίον των μεγάλων ηπειρωτικών αυτοκρατοριών, και ειδικά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, είναι υπαρκτό και μένει να αναλυθεί. Ίσως το πιο ενδιαφέρον στην κρίση του Καρολίδη είναι ότι την κάνει κατά τη διάρκεια ενός πολέμου: αξιολογεί την εναρκτήρια στιγμή του ελληνικού εθνικού κράτους τη στιγμή που αυτό έχει εξελιχθεί σε αλυτρωτικό διεξάγοντας πολέμους που διήρκεσαν σχεδόν μία δεκαετία.

Η σχέση επαναστάσεων και πολέμων, η αλληλοτροφοδότησή τους και τα σωρευτικά αποτελέσματά τους στην ανασυγκρότηση των διεθνών συσχετισμών και τη διαμόρφωση νέων πολιτικών οντοτήτων είναι ο βασικός άξονας των άρθρων που περιέχονται στον παρόντα τόμο και η βασική ερμηνευτική προσέγγιση για την ανάδυση εθνικών κινημάτων και εθνικών κρατών στα Οθωμανικά Βαλκάνια. Ας δούμε όμως περισσότερο αναλυτικά κάποιες σημαντικές πλευρές αυτής της σχέσης.

Ιστοριογραφικά παραδείγματα

Εάν θα θέλαμε να εμβαθύνουμε στην μαζική παραγωγή επαναστατικών γεγονότων στην καρδιά της ηπειρωτικής Ευρώπης καθόλη τη διάρκεια του μακρύ 19^{ου} αιώνα (διαδικασία που άρχισε από τον αγγλοσαξονικό κόσμο και ολοκληρώθηκε με τις κομμουνιστικές επαναστάσεις της Ευρασίας) και όπως αυτή ανακλάστηκε στις βαλκανικές χώρες, κομμάτι τότε αναπόσπαστο της Οθωμανικής και της Αυστριακής αυτοκρατορίας, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε το εξής: ο μακρύς 19ος αιώνας θα τελειώσει αντίστροφα από ότι ξεκίνησε. Εάν ξεκίνησε με μια Επανάσταση, τη Γαλλική, που θα προκαλέσει μια εικοσαετία πολεμικών συγκρούσεων, τους Ναπολεόντειους, θα τελειώσει με ένα Μεγάλο Πόλεμο που θα προκαλέσει με τη σειρά του μια Επανάσταση, τη Ρωσική, που θα ισχυριστεί για τον εαυτό της ότι ολοκληρώνει τις αρχές πάνω στις οποίες βασίστηκε η πρώτη. Κυρίως την αρχή της ισότητας.

Πως όμως μια τέτοια προσέγγιση του επαναστατικού φαινομένου στη συσχέτισή του με τον πόλεμο μπορεί να μας κάνει να ξαναδούμε με άλλη ματιά ή να επανερμηνεύσουμε την Ιστορία των Βαλκανίων²; Κατά τη γνώμη

² Για τις θέσεις που αναπτύσσονται σε αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο, βλ. κυρίως Dimitris Stamatoropoulos, *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s): Balkan History Reconsidered*, Βιέννη: Vienna University Press 2018. Μία πρώιμη προσπάθεια να επιλυθεί το πρόβλημα της ταξινόμησης των βαλκανικών επαναστατικών κινημάτων, βλ. Dimitrije Djordjevic, Stephen Fischer-Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1981, παρόλο που για τους συγγραφείς οι ρίζες της επαναστατι-

μου δυο ήταν οι κυρίαρχοι τρόποι αφήγησης για το τι συνέβη στα Βαλκάνια από τον 18ο έως τον 20ο αιώνα. Ο ένας τρόπος αφήγησης ονομάστηκε κωδικοποιημένα “Ανατολικό Ζήτημα”: είναι η περιγραφή της αποικιοκρατικής/ιμπεριαλιστικής δράσης των Μεγάλων Δυνάμεων οι οποίες παίζουν στα ζάρια την τύχη του Μεγάλου Ασθενούς, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ποδηγετούν εθνικά κινήματα, ελέγχουν πολιτικές ελίτ και προσπαθούν διαρκώς να βρουν και μεταξύ τους ένα σημείο ισορροπίας, πριν ξεκινήσουν τον επόμενο πόλεμο για να καταλάβουν καλύτερη θέση στη σκακιέρα των διεθνών σχέσεων. Όταν μιλάμε για “Ανατολικό Ζήτημα” ο πρωταγωνιστής της Ιστορίας είναι κυρίως η Δύση (μαζί με τη Ρωσία). Στην πραγματικότητα το ιστοριογραφικό αυτό παράδειγμα αντιστοιχεί στην κλασική οριενταλιστική φάση της δυτικής αποικιοκρατίας, όταν η Ανατολή και συγκεκριμένα η Οθωμανική Ανατολή, εμφανίζεται ως ένα υποχείριο μιας προοδευμένης τεχνολογικά, πολιτισμικά, και κυρίως στρατιωτικά, Δύσης. Το ακριβές αντίστοιχο της ισχυρής παρουσίας των δυτικών Μεγάλων Δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο είναι η παρατεταμένη κρίση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που εκπροσωπούσαν με το ερμηνευτικό σχήμα της «παρακμής» της. Ένας δεινόσαυρος μιας παλαιάς εποχής που δεν μπορούσε να προσαρμοστεί στο πνεύμα των νέων καιρών και θα έπρεπε να εξαλειφθεί.

Σε αυτή την κυρίαρχη αφήγηση του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, με αποκορύφωμα κυρίως την εποχή της Ανατολικής Κρίσης, αντιπαρατέθηκε μια άλλη που είχε κυοφορηθεί ήδη από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου αλλά κυριάρχησε στην μεταπολεμική περίοδο: ήταν η ιστορία της ανάδυσης των βαλκανικών εθνικών κινήματων. Οι βαλκανικοί λαοί μετά την οθωμανική (ή και την αυστριακή) κατάκτηση είχαν περιπέσει σε ύπνωση, είχαν κοιμηθεί για αιώνες. Η Γαλλική Επανάσταση και ο Διαφωτισμός αποτελούν το κέντρισμα που χρειάζονταν για να αφυπνιστούν και να διεκδικήσουν αυτό που οι δυτικοί είχαν ήδη κατακτήσει: κράτη με αστικό σύνταγμα το οποίο θα διαφύλασσε προ πάντων τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των υπάλληλων τάξεων, κυρίως εμπόρων και αγροτών. Εάν στην αφήγηση του Ανατολικού Ζητήματος οι πρωταγωνιστές ήταν κυρίως οι Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης και η Ρωσία, η νέα ιστοριογραφία περί Βαλκανίων (κυρίως μετά την εμφάνιση του βιβλίου του Λ. Σταυριανού, *The Balkans since 1453*) έδινε την πρωτοκαθεδρία στα έθνη της Βαλκανικής Ανατολής, στα κινήματά τους, στις εξεγέρσεις και τις επαναστάσεις τους, στη συγκρότηση των κρατών τους (*state-building*) και των εθνικών ταυτοτήτων τους (*nation-building*).

κής παράδοσης στα Βαλκάνια πρέπει να αναζητηθούν ήδη στην εποχή της αντίστασης ενάντια στην Οθωμανική διείσδυση του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα. Για μια κριτική ανασκόπηση της εξεγέρσεων στα προ-νεωτερικά Βαλκάνια, βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Von den Aufständen zu den Revolutionen christlicher Untertanen des Osmanischen Reiches in Südosteuropa (ca. 1530-1821). Ein Typologisierungversuch», *Südost-Forschungen*, 68 (2009) 96-137.

Η προοπτική αυτή δεν εγκατέλειπε τον οριενταλιστικό χαρακτήρα του παραδείγματος του Ανατολικού ζητήματος αλλά τον συμπλήρωνε με μια νέα, οριενταλιστική επίσης, προσέγγιση των πρώην υποταγμένων λαών στην οθωμανική κυριαρχία. Εφόσον ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των βαλκανίων εθνικισμών ήταν η προσπάθεια να αναγνωριστούν από τη Δύση, στις αντίστοιχες βαλκανικές ιστοριογραφίες αυτό μεταφραζόταν ως προσπάθεια να απομακρυνθούν ακριβώς από το αρνητικό σημασιολογικό βάρος της «καθυστερημένης» Ανατολής. Το οθωμανικό παρελθόν όχι μόνο έπρεπε να αποκηρυχθεί αλλά θεωρήθηκε υπεύθυνο για την πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική υπανάπτυξη της περιοχής. Εάν δηλαδή θα θέλαμε να προσδιορίσουμε την ιστορικότητα του δεύτερου ιστοριογραφικού παραδείγματος θα λέγαμε ότι αντιστοιχεί στην ιστορική φάση της αποαποικιοποίησης που ακολούθησε το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ενώ όμως στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα εκτός Ευρώπης η αντιαποικιοκρατική στάση οδήγησε και σε μία κριτική προσέγγιση της οριενταλιστικής προοπτικής, στην περίπτωση των Βαλκανικών εθνικών κινήματων υπήρξε μια θετική στάση απέναντι στα οριενταλιστικά στερεότυπα, τα οποία για πρώτη φορά κλονίστηκαν μόνο μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου: είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι την έκδοση του κλασικού βιβλίου του Franz Fanon *Les Damnés de la Terre* (1961) την χωρίζουν 30-35 χρόνια από τα έργα τριών Βαλκανίων γυναικών - και ίσως αυτό δεν είναι τυχαίο - που για πρώτη φορά αναρωτήθηκαν πάνω στο ζήτημα της οριενταλιστικής κατασκευής της έννοιας των Βαλκανίων: της Έλλης Σκοπετέα, της Milica Bakić-Heyden και της Maria Todorova.

Τα δυο αυτά ιστοριογραφικά παραδείγματα, μολοντί αναπτύχθηκαν σε διαφορετικές φάσεις της δυτικής αποικιοκρατίας, στην πλημμυρίδα η πρώτη, στην άμπωτη η δεύτερη, στην κλασική της περίοδο η πρώτη, σε αυτό που θα αποκαλούσαμε νεοαποικιοκρατία η δεύτερη, μπορούσαν να συγχρονιστούν πάνω στην αποδοχή του μοντέλου της παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η παρατεταμένη κρίση του Οθωμανικού κράτους γινόταν η προϋπόθεση της ανάδυσης των εθνικών κινήματων από τον 17ο αιώνα και εξής.

Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ένα νέο ιστοριογραφικό παράδειγμα φάνηκε να διαμορφώνεται. Θα το αποκαλέσω εδώ σχηματικά “αυτοκρατορικό”: δεν αφορούσε μόνο την ανάδειξη του οθωμανικού αυτοκρατορικού παρελθόντος αλλά μία ευρύτερη τάση να ξαναγραφεί η Ευρωπαϊκή Ιστορία όχι ως ιστορία διαμόρφωσης εθνικών κρατών αλλά δυο ζωνών αυτοκρατορικών κρατών της ευρωπαϊκής ηπείρου: των αποικιακών (της Δυτικής) και των ηπειρωτικών (της Ανατολικής). Η Βαλκανική ιστορία ανανεώθηκε σημαντικά μέσα από αυτή την προοπτική γιατί τα Βαλκάνια προσεγγίστηκαν μέσα από το κοινό αυτοκρατορικό τους παρελθόν που πήγαινε πολύ πιο πέρα από την Οθωμανική: στην Βυζαντινή και τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Το αυτοκρατορικό παρελθόν συνδέθηκε με το αξιακό σύστημα

μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας όπως αυτή έδειχνε δυναμικά να αναδεικνύεται μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ειδικά στην περίπτωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η ειρηνική συνύπαρξη λαών που αργότερα θα συγκρουστούν πολύ βίαια μεταξύ τους για να διαμοιράσουν τα ιμάτια της έμοιαζε ως η ανακάλυψη ενός κόσμου που έσβησε η εποχή των εθνικισμών.

Ήταν φυσικό μια τέτοια ανάλυση να επιμένει όχι μόνο σε μια κριτική αντιμετώπιση των βαλκάνιων εθνικών λόγων και συνεπώς των αντίστοιχων εθνικών κινημάτων (ιστοριογραφικό παράδειγμα των Βαλκάνιων εθνικισμών) αλλά και στην αμφισβήτηση του μοντέλου της παρακμής (ιστοριογραφικό παράδειγμα του Ανατολικού ζητήματος). Πράγματι μια σειρά πολύ σημαντικών οθωμανολόγων με πρώτη τη Suraiya Faroqhi, έθεσαν το ζήτημα της ερμηνείας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως ενός πρώιμου νεωτερικού κράτους και συνεπώς όχι πολύ διαφορετικού από αυτά που αναδύθηκαν στην Δυτική Ευρώπη κατά τους πρώιμους Οθωμανικούς αιώνες³. Έστω κι αν μια τέτοια προσέγγιση δύσκολα μπορεί να εξηγήσει το γιατί οι ανταγωνιστές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επιτάχυναν σε τέτοιο βαθμό που αυτή δεν μπόρεσε να τους ακολουθήσει μετά το τέλος του 18^{ου} αιώνα, διεύρυνε τους ορίζοντες της ιστορικής έρευνας κυρίως επειδή, έστω και με έμμεσο τρόπο, προσπάθησαν να συγκρίνουν την αυτοκρατορία αλλά και συνολικά τον κόσμο των Οθωμανικών Βαλκανίων με αυτό που αποκαλούμε σχηματικά “Δύση”.

Ωστόσο κατά τη γνώμη μου το οθωμανικό παρελθόν των Βαλκανίων είναι ιδιαίτερα σημαντικό όχι γιατί τότε αναδύθηκαν ως μια παγιωμένη πολιτισμική και ιστορική οντότητα, αλλά γιατί, ιδιαίτερα κατά τους τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας, έπαιξαν το ρόλο ενός διαρκούς εμπόλεμου συνόρου: όχι όμως ως σύνορο Δύσης και Ανατολής, όπως πρότεινε το παράδειγμα του Ανατολικού Ζητήματος, αλλά ως σύνορο όπου συναντήθηκαν και συγκρούστηκαν οι τρεις μεγάλες ηπειρωτικές αυτοκρατορίες της Ανατολικής Ευρώπης: Οθωμανική, Αψβουργική και Ρωσική. Ο Πόλεμος των Τριών Ιμπερίων (1788-1792) αποτέλεσε την κορύφωση αυτής της διαδικασίας, που από μια άποψη σχετίζεται άμεσα με τους κραδασμούς που προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση. Και για αυτό θα ήταν λάθος να δούμε τα Βαλκάνια αποκομμένα από τον κόσμο της Μεσογείου: γιατί στην Μεσόγειο μαινόταν ένας άλλος πόλεμος, μεταξύ των δύο ισχυρότερων αποικιοκρατικών δυνάμεων που θα λήξει με την ήττα της Γαλλίας και την νίκη της Αγγλίας, του πραγματικού νικητή του Συνεδρίου της Βιέννης. Η τελευταία θα αναγκάσει τις τρεις ηπειρωτικές αυτοκρατορίες να συστρατευθούν

³ Η πιο πρόσφατη περίπτωση, βλ. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2010.

μαζί της στον πόλεμο εναντίον του Ναπολέοντα. Έτσι την ήττα των αβράκωτων του Παρισιού την διαδέχθηκε η ήττα του στρατού του Ναπολέοντα: και αυτή η ήττα μιας μεγάλης αποικιοκρατικής δύναμης αποδείχθηκε εξίσου κινητήριο μοχλός των Βαλκανικών εθνικών κινημάτων, όσο και η επαναστατική έκρηξη του 1789.

Το “αυτοκρατορικό” ιστοριογραφικό μοντέλο έχει δείξει τα όριά του υπό την έννοια ότι συχνά οδήγησε στην εξιδανίκευση πλευρών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και στην οριενταλιστικής έμπνευσης καταγγελία των κακών εθνικισμών που την διέλυσαν (μια θέση που θα μπορούσε να αναχθεί στο βιβλίο του Arnold Toynbee, *The Western Question*). Με βάση την παραπάνω ανάλυση, θα μπορούσε να προταθεί μια «διόρθωση» αυτού του τρόπου ερμηνείας που σωστά προσπάθησε να αναδείξει την ιστορικότητα του αυτοκρατορικού παρελθόντος: να δούμε την ανάδυση των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια, συνεπώς των εξεγέρσεων που διεκδικούσαν το status Επανάστασης, όχι σαν μια αυτόνομη διαδικασία «αφύπνισης» των βαλκανικών λαών από τον λήθαργο της οθωμανικής κατάκτησης ούτε σαν μηχανιστικό αποτέλεσμα του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Αλλά να αντιμετωπίσουμε τα εθνικά κινήματα ως αντιστοιχήσεις επαναστατικών διαδικασιών που σημάδεψαν την ίδια την ιστορία της Δύσης (και της Ρωσίας), επειδή ακριβώς αυτές σχετίζονταν άμεσα με τις διακυμάνσεις των αποικιοκρατικών ανταγωνισμών. Τα εθνικά κινήματα στη Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, σε μια τεράστια γεωγραφική ζώνη από την Πολωνία έως την Ελλάδα, θα διαπραγματεύονται διαρκώς την ταυτότητά τους με βάση τις εσωτερικές ρηγματώσεις μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, και ειδικά των ηττημένων Μεγάλων Δυνάμεων (η Γαλλία το 1789 ή ακόμη η Ρωσία το 1856, το 1905 και το 1917) που θα γνωρίσουν για αυτόν ακριβώς το λόγο στο εσωτερικό τους μεγάλα επαναστατικά γεγονότα. Οι πόλεμοι συνήθως μεταξύ των ηπειρωτικών, όσο και κάποιων από αυτές με τις αποικιακές αυτοκρατορίες, ήταν το αποτέλεσμα αυτών των εσωτερικών ρηγματώσεων.

Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τα βαλκανικά εθνικά κινήματα σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, ανάλογα με την κορύφωσή τους στον μακρύ 19^ο αιώνα και όχι απαραίτητα με βάση τις υποτιθέμενες απαρχές τους ή την τελική έκβασή τους. Μία τέτοια προσέγγιση μπορεί να επιλύσει δυο σημαντικά ζητήματα στην ιστορία των εθνικισμών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης: πρώτον μας δίνει να καταλάβουμε κάτω από ποιες προϋποθέσεις προχώρησαν σε μια ανασύνταξη του εθνικού παρελθόντος τους και άρα τον τρόπο που οικοδόμησαν τα εθνικά τους σύμβολα, που συγκρότησαν τα εθνικά τους στερεότυπα και κυρίως το πως κατασκεύασαν σχήματα συνέχειας μέσα από εθνικές ιστοριογραφίες. Και δεύτερον να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο επέβαλλαν την εγκαθίδρυσή τους ως αυτόνομων ή ανεξάρτητων πολιτικών οντοτήτων.

Γιατί, και ας ξεκινήσουμε με αυτόν τον αφορισμό, όλες οι βαλκανικές εθνικές επαναστάσεις υπήρξαν στην πραγματικότητα αποτυχημένες στρατιωτικά αλλά σχεδόν πάντα επιτυχημένες πολιτικά. Για να εξηγηθεί αυτή η αντίφαση δεν είναι αρκετή μία σύνθεση των δυο παλαιών ιστορικών παραδειγμάτων σε ένα ενιαίο το οποίο θα περιλαμβάνει εξωτερικούς (Ανατολικό Ζήτημα) και εσωτερικούς (εθνικά κινήματα) παράγοντες: θα πρέπει να κατανοήσουμε πως τα εθνικά αυτά κινήματα έπαιζαν με τις εσωτερικές ρήξεις του Δυτικού κόσμου, πως εκμεταλλεύονταν τις αντιπαραθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως το πως εκμεταλλεύονταν τους ηττημένους αποικιοκράτες. Κι ένας παραδειγματικά τέτοιος ηττημένος αποικιοκράτης ήταν βέβαια η Γαλλία: το Παρίσι παράγει διαρκώς επαναστάσεις όχι μόνο γιατί οι αστοί του δεν έχουν επιλύσει το πρόβλημα της ηγεμονίας τους στο εσωτερικό αλλά και επειδή ηττώνται από Άγγλους στην Βόρεια Αμερική και στη Μεσόγειο, από Ρώσους και Πρώσους στην καρδιά της Ευρώπης.

Έτσι η Σερβική και Ελληνική Επανάσταση⁴ θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αποτελέσματα των αναταράξεων που προκάλεσε η επανάσταση του 1789 και οι επακόλουθοι Ναπολεόντειοι πόλεμοι. Το Βουλγαρικό, το Ρουμανικό και το Κροατικό εθνικό κίνημα τα βλέπουμε να αναπτύσσονται κατά κύριο λόγο μεταξύ των επαναστάσεων του 1830 και κυρίως του 1848. Τέλος το 1871 με ό,τι αυτό συνεπάγεται (Ανατολική Κρίση και Συνέδριο του Βερολίνου) περαιώνει τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης των παραπάνω κινήματων και ταυτόχρονα ανοίγει ένα τρίτο κύμα εθνικισμών, με το αλβανικό και το σλαβομακεδονικό εθνικό κίνημα. Το πρώτο θα ολοκληρωθεί με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, το δεύτερο θα παραμείνει σε εκκρεμότητα μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μια τέτοια θεώρηση των επαναστατικών κινήματων στα Βαλκάνια ως αποτέλεσμα των ρηγματώσεων που υπέστησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, είτε εσωτερικών (επανάστασεις) είτε εξωτερικών (πόλεμοι) θα μας επέτρεπε να δούμε στη μακρά διάρκεια την ενότητα αυτής της διαδικασίας και να μην θεωρήσουμε τυχαία την αντιστροφή που συνέβη στην αρχή και στο τέλος του μακρύ 19ου αιώνα.

⁴ Μάλιστα για την ελληνική περίπτωση είναι ενδιαφέρον ότι στην διεθνή βιβλιογραφία άλλοτε περιγράφεται ως Ελληνική Επανάσταση και άλλοτε ως Πόλεμος της Ανεξαρτησίας - κάθε ένας από αυτούς τους όρους αντιστοιχεί σε διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα για το πώς κατανοείται το «ελληνικό έθνος»: στην πρώτη περίπτωση φαίνεται να συγκροτείται μέσα από την επαναστατική διαδικασία, στη δεύτερη ένα ήδη υπάρχον πολιτικό υποκείμενο πολεμά για την ανεξαρτησία του από μια δεσποτική αυτοκρατορία. Βέβαια το πρώτο δεν γίνεται απολύτως κατανοητό από αυτούς που χρησιμοποιούν τον όρο «επανάσταση» αλλά θεωρούν ότι απλώς αποτέλεσε μια απλή διαδικασία μετάβασης σε ένα άλλο πολιτικό καθεστώς χωρίς αυτό να έχει επιπτώσεις στο «επαναστατικό υποκείμενο».

Πόλεμος και Επανάσταση ως αυτοκρατορικές ρηγματώσεις

Τα Βαλκάνια ως ιστορική οντότητα αναδύθηκαν στη νεότερη εποχή μέσα από μια διπλή διαδικασία. Κατ' αρχήν μέσα από την σταδιακή απώλεια του ελέγχου που ασκούσε η Οθωμανική αυτοκρατορία στις ευρωπαϊκές επαρχίες της – απώλεια που συσχετίστηκε με την άνοδο των εθνικών κινημάτων στην περιοχή ιδιαίτερα από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η «αυτονόμηση» αυτού του γεωγραφικού χώρου ως ιδιόμορφης γεωπολιτικής οντότητας θα λάβει χώρα με την πλήρη υποκατάσταση του αυτοκρατορικού χώρου από νέα εθνικά κράτη στην περιοχή⁵. Η απώλεια όμως του αυτοκρατορικού ελέγχου δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο αλληπάλληλων εθνικών επαναστάσεων, όπως ήδη παρατηρήσαμε, αλλά και διαρκών συγκρούσεων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τις άλλες ηπειρωτικές αυτοκρατορίες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης: την Αυστριακή και τη Ρωσική⁶.

Αυτή η μακρά διαδικασία στρατιωτικών συγκρούσεων περιλαμβάνει τρεις αυστροτουρκικούς πολέμους, επτά ρωσοτουρκικούς αλλά και φυσικά τους Ναπολεόντειους μαζί με τον Πρώτο Παγκόσμιο, όπου η Οθωμανική αυτοκρατορία έπρεπε να αντιμετωπίσει στρατηγικά διλήμματα πολύ περισσότερο πολύπλοκων συμμαχιών και αντιπαραθέσεων από αυτές των ένα προ ένα αναμετρήσεων με τις άλλες ηπειρωτικές αυτοκρατορίες⁷.

Συνήθως οι πόλεμοι που διεξήγαγε η Οθωμανική αυτοκρατορία εξετάζονται με βάση την αποτελεσματικότητα των οθωμανικών όπλων αλλά και την πίεση που άσκησαν οι στρατιωτικές ήττες στις απόπειρες εκσυγχρονισμού του κρατικού και του στρατιωτικού μηχανισμού⁸, ενώ η έναρξη των εθνικών εξεγέρσεων συνδέεται με τους Ναπολεόντειους πολέμους και την διάχυση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού⁹. Ωστόσο μια τέτοια συσχέτιση με-

⁵ Leften Stavros Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, Νέα Υόρκη: Rinehart, 1958, Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, τόμ.2, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1983.

⁶ Dimitris Stamatopoulos, *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s)*; 20.

⁷ Gábor Ágoston, “Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, 2 (Spring 2011) 281-319, του ίδου, “Information, ideology, and limits of imperial policy: Ottoman grand strategy in the context of Ottoman-Habsburg rivalry” σε Virginia Aksan and Daniel Goffman, (επιμ.), *Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη: Cambridge University Press 2007, 75-103, Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars, 1700-1807: An Empire Besieged*, Νέα Υόρκη: Longman 2007.

⁸ Βλ. μεταξύ άλλων Frederick Anscombe, *State, Faith and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2014.

⁹ Η συσχέτιση των επαναστατικών γεγονότων του 1789 με τη σερβική και την ελληνική περίπτωση υπήρξε θεμελιώδης για την κατασκευή του κυρίαρχου ιστοριογραφικού παραδείγματος για την εθνική συγκρότηση στα Βαλκάνια, βλ. για παράδειγμα αντιστοίχως: Dušan T. Bataković, “Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Revolution in European

ταξύ επαναστατικών γεγονότων και πολεμικών συρράξεων θα μπορούσε να λάβει χώρα για ένα πολύ μεγαλύτερο διάστημα από αυτό των αρχών 19^{ου} αιώνα, όπου συνήθως συσχετίζεται η Σερβική και Ελληνική Επανάσταση με την αναστάτωση που επέφερε κατ' αρχήν η εισβολή του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (1798), και με την πολύπλευρη οικονομική και κοινωνική κρίση που προκάλεσε το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων ιδιαίτερα στον ελληνικό νησιωτικό χώρο μετά το 1814, αντίστοιχα¹⁰.

Η συσχέτιση των πολεμικών συρράξεων με την ανασυγκρότηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μπορεί να διαγνωσθεί ήδη με τους αυστρουοτουρκικούς πολέμους του τέλους του 17^{ου} και των αρχών του 18^{ου} αιώνα, που μαζί με τους πολέμους εναντίον της Ρωσίας του Μεγάλου Πέτρου συσχετίστηκαν με τις πρώτες μεταρρυθμιστικές απόπειρες την περίοδο της βασιλείας του Αχμέτ Γ'. Αλλά και μετά τη Γαλλική Επανάσταση οι ιδιόμορφες σχέσεις που η επαναστατική Γαλλία ανέπτυξε με την Οθωμανική αυτοκρατορία του Σελίμ Γ' έθεσαν επί τάπητος το ζήτημα του στρατιωτικού εκσυγχρονισμού της. Η μακρά περίοδος του Τανζιμάτ και η τελική κατάρρευση του εγχειρήματος θα οδηγήσει σε νέες μορφές αυτοκρατορικού εθνικισμού που θα κορυφωθούν με τη Νεοτουρκική Επανάσταση. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι που θα ακολουθήσουν και οι μεγάλες απώλειες που θα υποστεί η αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά της εδάφη θα οδηγήσουν σε νέες ιδεολογικές επεξεργασίες που θα προετοιμάσουν την εγκαθίδρυση του Κεμαλικού Καθεστώτος.

Οι πολεμικές συγκρούσεις όμως προφανώς δεν επηρέασαν μόνο τους ίδιους τους Οθωμανούς αλλά και τα επαναστατικά κινήματα που εμφανίστηκαν στα οθωμανικά εδάφη: ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1768-1774 συνδέεται άμεσα με το αποτυχημένο κίνημα των προκρίτων της Πελοποννήσου, γνωστό ως Ορλωφικά, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος των ετών 1806-1812 με την επικράτηση και τελική διαμόρφωση της εξέγερσης των Σέρβων κνέζων, τέλος ο ρωσοτουρκικός πόλεμος των ετών 1828-29 με την αναγνώριση του ελληνικού ως ανεξάρτητου κράτους και αντιστοίχως του σερβικού ως αυτόνομου, ενώ είχε πολλαπλασιαστικές επιδράσεις στην ανάπτυξη του βουλγαρικού και του ρουμανικού εθνικού κινήματος με την εισβολή του ρωσικού

Perspective”, *Balkanica* XXXVI, 2005, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Διάττων 1990

¹⁰ Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι Επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976) 16-33. Gunnar Hering, “Zum Problem der Ursachen revolutionärer Erhebungen am Anfang des 19. Jahrhunderts”, in Cholicev-Mack-Suppan, *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jh.* Vienna 1992, 17-30, Βασίλης Κρεμμυδάς «Προεπαναστατική κρίση: η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων* 24 (2002) 71-84. Βλ. για τη σχετική συζήτηση σε Dimitris Stamatopoulos, *The Eastern Question*, 23-24.

στρατού κάτω από τον Δούναβη και την ρωσική κατοχή των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών που ακολούθησε.

Η αποδιάρθρωση όμως της αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα της ρωσικής πίεσης και η ανάπτυξη εθνικών επαναστατικών κινημάτων δεν είχε μόνο αποτελέσματα που αφορούσαν γεωπολιτικές μεταβολές και διεθνοπολιτικές αναταράξεις. Σχετιζόταν άμεσα με κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις που οι πόλεμοι είχαν στους εμπλεκόμενους πληθυσμούς αλλά και διαφορετικές πολιτισμικές προσλήψεις του πολέμου ειδικά όταν αυτός εκ των υστέρων λάμβανε εθνικοαπελευθερωτικά χαρακτηριστικά, όπως στην περίπτωση της Ανατολικής Κρίσης και του ρωσοτουρκικού πολέμου των ετών 1877-78 για το βουλγαρικό έθnikό κίνημα.

Το παράδοξο των εθνικών επαναστάσεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, όπως παρατηρήσαμε και πιο πάνω, ήταν ότι όλες στρατιωτικά είχαν ηττηθεί: η σερβική με την άγρια καταστολή του 1813, η ελληνική πρακτικά με την εισβολή του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο το 1825, οι ρουμανικές σε Βουκουρέστι και Ιάσιο το 1848, οι βουλγαρικές της δεκαετίας του 1840 δεν ξεπέρασαν το όριο των τοπικών εξεγέρσεων, όπως και οι σφαγές στο Γκάμπροβο το 1877, η σλαβομακεδονική το 1903, ενώ οι Αλβανοί πρακτικά δεν εξεγέρθηκαν ποτέ εναντίον του Οθωμανικού κέντρου. Αντίθετα όλα τα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν πρακτικά ως αποτέλεσμα πολεμικών συρράξεων που προκάλεσαν έντονους ανταγωνισμούς μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων: η ελληνική ανεξαρτησία αναγνωρίστηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου τον Φεβρουάριο του 1830 μπροστά στην απειλή να υλοποιηθεί ως αποτέλεσμα της ρωσικής παρέμβασης με τη Συνθήκη της Αδριανούπολης (14 Σεπτεμβρίου 1829)· η σερβική αυτονομία για τους ίδιους λόγους με τον ρόλο όμως του ρωσικού παράγοντα σαφώς πιο ενισχυμένο· η ενοποίηση των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών προέκυψε ως αποτέλεσμα του Κριμαϊκού μέσα από τον ανταγωνισμό κυρίως της Ρωσίας με τη Γαλλία για τον έλεγχο αυτού του παράδοξου λαού των Ανατολικών Βαλκανίων (ορθόδοξο και λατινόφωνο)· η βουλγαρική ως αποτέλεσμα της Ανατολικής Κρίσης, που για πρώτη φορά μετέστρεψε τη στάση της αγγλικής πολιτικής απέναντι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο· και τέλος η αλβανική με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων με την παρέμβαση του ιταλικού και αμερικανικού παράγοντα.

Η διαδραστική σχέση των πολέμων που διεξήγαγε η Οθωμανική αυτοκρατορία τόσο εναντίον των ηπειρωτικών (όπως η Ρωσία και η Αυστρία) όσο και εναντίον αποικιακών αυτοκρατοριών (όπως η Γαλλία και παλαιότερα η Βενετία) με την ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων είναι προφανής αλλά αναπτύσσεται σε πολλά επίπεδα. Σχετίζεται φυσικά με την αλλαγή καθηστώτων και την εμφάνιση νέων κρατικών οντοτήτων. Με την αποδιάρθρωση του κοινωνικού και του οικονομικού ιστού ολόκληρων περιοχών και την ανασύνταξή του. Με την διασπορά όπλων αλλά και ιδεών από κοινωνικές ομάδες που ειδικεύονται σε στρατιωτικούς και ιδεολογικούς πολέμους

(από τους χαϊντούκους και τους κλεφταρματωλούς μέχρι τους εμπόρους και τους ταξιδευτές λογίους). Κυρίως όμως οι πολεμικές συρράξεις (ειδικά οι μακρόχρονες) ήταν δείκτες κενών στρατηγικής των Μεγάλων Δυνάμεων και αρκετές φορές, σχετιζόνταν άμεσα με τα μεγάλα επαναστατικά γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία τους. Ας δούμε όμως με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τις σχέσεις μεταξύ ευρωπαϊκών (κυρίως αυτών που έγιναν στο Παρίσι) και βαλκανικών επαναστάσεων.

Ευρωπαϊκές και Βαλκανικές Επανάστασεις

Η σχέση των ευρωπαϊκών και των βαλκανικών επαναστάσεων πρέπει να ταξινομηθεί ασφαλώς με όριο το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων. Θα λέγαμε ότι ειδικά στην περίπτωση του πρώτου κύματος μπορεί κάποιος να διαπιστώσει εύκολα τη συνάφεια των δύο επαναστατιών διαδικασιών σε Δυτική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Και φυσικά να εντοπίσει μια μεγάλη διαφορά και μια μεγάλη ομοιότητα. Η διαφορά είναι εύκολα εντοπίσιμη: εάν η Γαλλική Επανάσταση αποτέλεσε μια αμφισβήτηση των προνομίων των παλαιών Κατεστημένων Τάξεων από τους ανερχόμενους αστούς, αν και όχι τελικά ιδιαίτερα πετυχημένη, οι εξεγέρσεις στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στα Βαλκάνια στράφηκαν τελικά εναντίον της ίδιας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και οδήγησαν στην απόσχιση από αυτήν. Ωστόσο στη μεγάλη συζήτηση για το πόσο «αστικές» ή όχι υπήρξαν¹¹, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο η μαζική συμμετοχή των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, και ειδικά των αγροτών, συνέδεε τις δυο επαναστατικές διαδικασίες¹². Ο Μεγάλος Τρόμος της γαλλικής υπαίθρου και η συστράτευση των αγροτών με τα ένοπλα σώματα των αρματωλών και των χαϊντούκων σε Πελοπόννησο και Σερβία (παρότι δεν ήταν καθόλου τόσο ομαλή όσο θα ήθελαν να παρουσιάσουν οι εθνικές τους ιστοριογραφίες) έδειχνε ότι η επαναστατική διαδικασία σχετιζόταν με αυτό που περιγράφουν οι κλασικοί θεωρητικοί των επαναστά-

¹¹ Βλ. την εξαντλητική παρουσίαση των διάφορων απόψεων για τον προσδιορισμό του «αστικού» σε Evguenia Davidova, *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s)*, Λάντεν: Brill 2012. Την λύση του προβλήματος στην ελληνική ιστοριογραφία, περί προκρίτων που αναλαμβάνουν αστικές λειτουργίες, φαινόταν να δίνει η διατριβή του Μιχάλη Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα: Ηρόδοτος 2012.

¹² Η κλασική ανάλυση που συνδέει την ανάδυση των επαναστάσεων με τους κλονισμούς που επιφέρει στην αγροτικό τομέα η διείσδυση των εμπορευματικών σχέσεων επιμένοντας ιδιαίτερα στις πολιτικές επιλογές των μεγάλων γαιοκτημόνων, είναι φυσικά του Barrington Moore, *Κοινωνικές Ρίζες της Δικτατορίας και της Δημοκρατίας: αγρότες, γαιοκτήμονες, εργάτες, αστοί και διανοούμενοι στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου*, Αθήνα: Κάλβος 1984, 101-102. Βλ. και Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: a comparative analysis of France, Russia, and China*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1979.

σεων, τη διείσδυση των εμπορευματικών σχέσεων στο χώρο της υπαίθρου. Σωστά ο Bayly παρατηρεί ότι οι επαναστάσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία έτειναν στην επιβεβαίωση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων από την πλευρά των χωρικών¹³.

Από την άλλη η Επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1848 θα γίνει θερμά δεκτή από τους ρομαντικούς εθνικιστές των Βαλκανίων. Αυτό που θα τους ενθουσιάσει δεν ήταν τόσο η εκθρόνιση του Λουδοβίκου-Φιλίππου στο Παρίσι όσο η προοπτική της ενοποίησης της Γερμανίας και κυρίως της Ιταλίας που θα αποτελούσαν μεγάλα πλήγματα για την Αυστριακή αυτοκρατορία. Η προοπτική μάλιστα της παραχώρησης συντάγματος από τον οίκο των Αψβούργων συνδεόταν με αντίστοιχα πολιτειακά πειράματα στην Ελλάδα, τη Σερβία αλλά και την Οθωμανική αυτοκρατορία, με την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ σχεδόν μια δεκαετία πριν. Ειδικά οι έλληνες αρθρογράφοι αυτής της περιόδου θα βρουν ευκαιρία να επισημάνουν ότι η Επανάσταση εναντίον του αψβουργικού βασιλικού οίκου αποτελεί ένα είδος ιστορικής εκδίκησης για τον θάνατο του Ρήγα Φεραίου και του Υψηλάντη¹⁴.

Για την ακρίβεια η Επανάσταση του 1848 θα μεταφράζεται με όρους «Ανατολικού Ζητήματος». Οι πιο πολλοί αναλυτές της περιόδου θα αναφέρονται στην αρχή της «ισορροπίας», επικρατούσα αρχή στη Δύση από την αρχή του 19^{ου} αιώνα. Με βάση αυτήν ερμηνευόταν η στήριξη της Δύσης προς την Οθωμανική αυτοκρατορία εναντίον της Ρωσίας όπως και ο ρόλος της Αυστρίας. Η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως της Αυστρίας ως «αναιδεστών συνηγόρων του Τουρκισμού» αξιολογούνταν ως «σφαλερά» με βάση τα νέα δεδομένα που προκάλεσε το 1848. Η πολιτική της Δύσης που διατηρούσε σταθερή τη θέση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ακύρωνε τις ελπίδες όχι μόνο του ελληνικού αλλά και όλων των βαλκανικών εθνών. Η συμπαράσταση στους λαούς της Αυστριακής αυτοκρατορίας αποτελούσε μια εκ των υστέρων δικαίωση της έναρξης των εθνικών κινημάτων στην περιφέρεια.

Βέβαια για τους ρωσόφιλους εθνικιστές των Βαλκανίων, ειδικά Έλληνες και Βουλγάρους, ήταν αρκετά δύσκολο να διαχειριστούν την ενεργή συμμετοχή της Ρωσίας στην καταστολή των επαναστατών της Αυστρο-ουγγαρίας και της Μολδοβλαχίας. Φυσικά για τους Ρουμάνους επαναστάτες τέτοιο δίλημμα δεν υφίστατο.¹⁵

¹³ C. A. Bayly, *Η γέννηση του νεωτερικού κόσμου, 1780-1914*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2013, 250.

¹⁴ *Αιών*, 15 Σεπτεμβρίου 1848.

¹⁵ Για παράδειγμα ένας αρθρογράφος της φιλορωσικής εφημερίδας «Αιών» κάνοντας μια εκτενή ανασκόπηση της εξωτερικής πολιτικής που ακολούθησε η Ελλάδα αυτή την περίοδο, θα εστιάσει κυρίως στις «προκαταλήψεις» που διαδίδονταν από το αγγλικό και το γαλλικό κόμμα και τις δυτικές χώρες την εποχή εκείνη για το ρωσικό κόμμα και τη Ρωσία που είχαν ως συνέπεια να διαμορφώσουν την αντι-ρωσική πολιτική στάση της Ελλάδας, παρ' όλο που όλοι οι Έλληνες ήταν «ρωσίζοντες». Χαρακτηρίζει το μίσος αυτό απέναντι στη Ρωσία «άδικο».

Εάν όμως για έναν φιλορώσο ήταν δύσκολο να υπερασπιστεί τη Ρωσία το 1848 (ή ακόμη περισσότερο το 1849), ήταν ακόμη πιο δύσκολο να διαπράξει το ίδιο μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου. Ακόμη περισσότερες δυσκολίες θα αντιμετώπιζε ένας απλός υποστηρικτής της Επανάστασης του Φεβρουαρίου μετά την ριζοσπαστικοποίησή της τον Ιούνιο του 1848. Γιατί όσες προσδοκίες γέννησε για την επικράτηση του Συνταγματισμού η Επανάσταση του Φεβρουαρίου τόσο φόβο και επιφυλάξεις προκάλεσε η ριζοσπαστική μετεξέλιξή της:

Η Επανάσταση αυτή, η οποία εις αλλην εποχήν θα μπορούσε να λάβει χαρακτήρα επαναστατικόν και αποτελεσματικόν εναντίον της Μοναρχίας, δεν ημπορεί να αντέξει έναντι της αρχής της εθνικής κυριαρχίας. Αύτη, η οποία φαίνεται, ότι ως αρχηγούς είχε τους οπαδούς της κοινοκτημοσύνης και τους διαφόρους οπαδούς αυτών που συνέχιζαν να έχουν αξιώσεις επι του πρώην Γαλλικού στέμματος, εκινούνται στο σκοτάδι άνευ σημασίας και σκοπού¹⁶.

Η απονομιμοποίηση της Επανάστασης και του «τρομερού δόγματος της κοινοκτημοσύνης και του συνεταιρισμού» που εμφανιζόταν ως ο μεγάλος εχθρός της Δημοκρατίας, και απειλή για την τάξη των «των ιδιοκτητών και των εμπόρων»¹⁷, άνοιξε το δρόμο όχι μόνο για θεωρήσεις που ταύτιζαν τους ριζοσπάστες με τις προθέσεις των φιλοβασιλικών να επιστρέψουν στην εξουσία, αλλά και στη νομιμοποίηση του Νέου Βοναπάρτη, που θα σημάει μια νέα γαλλική εξωτερική πολιτική για τα Βαλκάνια.

Ένα από τα πιο διαδομένα δημοσιεύματα στον ελληνικό τύπο την περίοδο αυτή ήταν η διακήρυξη του Λαμαρτίνου, υπουργού των εξωτερικών της Επανάστασης, τον Μάρτιο του 1848, που ως βασική κατευθυντήρια γραμμή είχε να διακρίνει αυτό που έγινε στο Παρίσι το 1848 από αυτό που έγινε το 1789 και το 1792. Βέβαια ο βασικός στόχος του Λαμαρτίνου ήταν να καθησυχάσει την υπόλοιπη Ευρώπη ότι η Επανάσταση δεν θα σήμαινε και Πόλεμο όπως έγινε στα χρόνια του πρώτου Ναπολέοντα. Η κρίσιμη επισήμανσή του ήταν ότι το 1792 το έθνος δεν ήταν ενιαίο, αλλά υπήρχαν «δύο λαοί που ζούσαν στο ίδιο μέρος» και ότι το 1792 δεν ήταν ολόκληρος ο λαός που κατέλαβε την εξουσία, αλλά η μεσαία τάξη μόνο και ο λαός το εργαλείο

«Κατηγορούμε το έθνος ως ρωσίζον, σαν να κατηγορούμεν το φως ως λευκόν, ή το ύδωρ ως υγρόν. Κατηγορούμεν τους Ρώσους ως Σκύθας και βαρβάρους, ως αποτροπαιούς δεσποτικούς, ως επιβούλους αλώπεκες της ελευθερίας των εθνών. Πανσλαβισμό μέλλοντα να απορροφήση την Τουρκικήν Αυτοκρατορίαν και την Ελλάδα, ως νέους Γότθους και Βανδάλους που προτίθενται να καταποντίσουν και να εκβαρβαρίσουν την Ευρώπην», Αιών, 28 Αυγούστου 1848.

¹⁶ Αιών, 26 Ιουνίου 1848.

¹⁷ Αιών, 10 Νοεμβρίου 1848.

της. Το 1792 ήταν ο θρίαμβος της μεσαιάς τάξης και ο πόλεμος η προσπάθεια των φιλοβασιλικών και των Γιρονδίνων να τον αναιρέσουν, το 1848 μια παλλαϊκή υπόθεση, η οποία είχε ως αίτημα την ολοκληρωτική απελευθέρωση της γαλλικής κοινωνίας. Μια τέτοια θεωρητική επεξεργασία που επιδίωκε να αναιρέσει την επαναστατική ριζοσπαστικότητα και τον προφανή ταξικό χαρακτήρα της Επανάστασης ήταν ιδιαίτερα ελκυστική για Βαλκάνιους λογίους και διανοουμένους (αλλά και γενικά επαναστάτες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης): να καταστήσουν δηλαδή την Επανάσταση αποδεκτή από το ευρύτερο κοινό συνδέοντάς την με το αίτημα της συνταγματικής μοναρχίας και της οριστικής εθνικής ολοκλήρωσης και όχι βέβαια με την γιακωβίνικης έμπνευσης κοινοκτημοσύνη. Όπως το έθετε ο Λαμαρτίνος: «Η Δημοκρατία θέλει την δόξα αναμφίβολα, αλλά την θέλει για την ίδια, όχι για Καίσαρες ή Ναπολέοντες».

Το 1848 ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ζητήματα που έθεσε στην προβληματική των Βαλκάνιων επαναστατών ήταν η στάση του στρατού: τόσο στην Γαλλία και την Αυστρία όσο και στη Βαυαρία και τις υπόλοιπες γερμανικές χώρες, τουλάχιστον στην αρχική φάση της Επανάστασης, αντί να κινηθεί εναντίον του επαναστατημένου λαού συντάχθηκε με αυτόν. Κυρίως όμως το 1848 επανέφερε τη σκιά της Επανάστασης στα Βαλκάνια με τις εξεγέρσεις στη Μολδαβία και τη Βλαχία που έμοιαζαν να συνεχίζουν τα πράγματα από εκεί που τα άφησαν οι εξεγέρσεις των Ελλήνων και των Σέρβων: «*Τα ένδοξα έθνη των Μολδοβλάχων, έθνη χριστιανικά, ελληνικά τέλος πάντων*», όπως χαρακτηριστικά θα παρατηρήσει ένας αρθρογράφος αθηναϊκής εφημερίδας¹⁸. Με τον ίδιο τρόπο άλλωστε το προσλάμβαναν και οι Ρουμάνοι: ως την «εθνική μάχη των Ρουμάνων, που για τρεις αιώνες υπερασπίστηκαν με το σπαθί τους τον χριστιανισμό έναντι όλων των δυνάμεων του ισλαμισμού»¹⁹. Η συμβολή του ρωσικού στρατού στην καταστολή της θεωρήθηκε ένα παράδοξο: η Συνθήκη της Αδριανούπολης προέβλεπε την παρέμβαση των Ρώσων στην περίπτωση που οι Οθωμανοί θα παραβίαζαν τα δικαιώματα αυτονομίας των Μολδοβλάχων, το 1848 οι Ρώσοι παρεμβαίνουν στο πλευρό των Οθωμανών για να καταστείλουν τα επαναστατικά κινήματα των Μολδοβλάχων. Η Ένωση των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών το 1859, ενάντια στις επιθυμίες Οθωμανών και Ρώσων, είχε προαναγγελθεί δέκα χρόνια πριν.

Βέβαια στα Οθωμανικά Βαλκάνια υπήρξε ένα ακόμη παράδοξο: ότι η Επανάσταση του 1848 πρακτικά δεν επηρέασε την Ελλάδα και την Οθωμα-

¹⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων*, 26 Σεπτεμβρίου 1848

¹⁹ Mihail Kogălniceanu, Εναρκτήριο Λόγος για το Μάθημα της Εθνικής Ιστορίας στην *Academia Mihăileană*, 24 Νοεμβρίου 1843, σε *1848 La Români o Istorie in Date și Mărturii* [το 1848 στους Ρουμάνους ή η Ιστορία σε Ντοκουμέντα και Μαρτυρίες], τόμ. Ι, Βουκουρέστι: Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, 216.

νική Αυτοκρατορία, στις οποίες το «όραμα» της συνταγματικής μεταρρύθμισης ξεκίνησε λίγα χρόνια πριν: στην Ελλάδα με την εξέγερση του Σεπτεμβρίου του 1843 που οδήγησε στην παραχώρηση του πρώτου συντάγματος από τον Όθωνα και στην Οθωμανική αυτοκρατορία με την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ το 1839. Οι τελευταίες αν και όχι ιδιαίτερα ριζοσπαστικές στην πρώτη τους φάση, στην πραγματικότητα θα ενεργοποιήσουν την συνταγματική αλλαγή στην Ελλάδα. Όπως θα το διατυπώσει ένας αρθρογράφος της εποχής: «Η Ελλάς...μετέβη δια της Μεταπολίτευσεως της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843, εις την πλήρη απόκτησιν συνταγματικών ελευθεριών...η Γαλλία τις απέκτησε μόλις μετά την Δημοκρατίαν (του 1848)»²⁰. Όπως όμως η άνοδος του Ναπολέοντα Βοναπάρτη Γ' και η απαρχή της Δεύτερης Αυτοκρατορίας θα βάλουν ταφόπλακα στα επαναστατικά όνειρα του 1848, με τον ίδιο τρόπο ο Όθωνας στην Ελλάδα υπονόμει τη λειτουργία της συνταγματικής αρχής συνεχίζοντας να διορίζει κυβερνήσεις, που στην αρχή έστρεφαν το βλέμμα τους προς τις Δυτικές δυνάμεις, αργότερα προς τη Ρωσία:

*Εάν λοιπόν το (αγγλικόν) συνταγματικόν σύστημα δεν προώδευσε, όπως και το Γαλλικόν, εις τους κόλπους του οποίου μπορεί κάποιος να εύρει τους πιο μεγαλοφυείς πολιτικούς άνδρας και ρήτορας, ... πώς ήτο δυνατόν να ευδοκιμήσει εις την Ελλάδα που είναι γεμάτη από φτώχεια και αμάθεια... από όλα τα ελαττώματα και από καμμίαν αρετήν;*²¹.

Στην περίπτωση βέβαια της Ελλάδας δεν είχε κάποιος να κάνει απλώς με το αίσθημα της απογοήτευσης που γεννά η ακύρωση των επαναστατικών οραμάτων, αλλά και με μία θεμελιώδη αλλαγή στον πολιτικό προσανατολισμό της χώρας που σήμανε η διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας. Εάν στην πολιτισμική της εκδοχή θα σήμανε τη διατήρηση μιας φιλοδυτικής εξωτερικής πολιτικής και ενός κοινού ελληνοθωμανικού οράματος βασισμένου πάνω στην συνταγματική αλλαγή, στην αλυτρωτική της εκδοχή οδήγησε σε μία σύγκλιση με τη Ρωσία στα χρόνια του Κριμαϊκού Πολέμου την οποία πλήρως ακριβά η χώρα (διετής αγγλογαλλικός αποκλεισμός του λιμανιού του Πειραιά) και η βαυαρική δυναστεία (έξωση του βασιλικού ζεύγους το 1862). Η διατύπωση μιας αντίστοιχης Μεγάλης Ιδέας από τους Σέρβους, απολύτως συγχρονική με την ελληνική, του Načertaniye (=Σχέδιο), θα αντιμετωπίσει επίσης μεγάλες δυσκολίες να υλοποιηθεί, ερχόμενη σε σύγκρουση με τα συμφέροντα της Αυστριακής αυτοκρατορίας.

Έτσι η δεκαετία του 1840 θα παγιώσει στην πραγματικότητα τρεις διαφορετικές ζώνες στα πρώην Οθωμανικά Βαλκάνια: έναν συγχρονισμό έκτοτε των

²⁰ *Εθνική*, 14 Οκτωβρίου 1848

²¹ *Ανεξάρτητος*, 25 Δεκεμβρίου 1848.

πολιτικών εξελίξεων στο Ελλαδικό Βασίλειο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με βασικό παρονομαστή την αντιμετώπιση του «πανσλαβιστικού» κινδύνου, μια κίνηση των σλαβικών λαών της χερσονήσου (Βουλγάρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και Κροατών στην Αυστριακή) να ακολουθήσουν το παράδειγμα των Σέρβων και των Ελλήνων, και τη ζώνη της Μολδοβλαχίας και της Τρανσυλβανίας που ήταν η μόνη που επηρεάστηκε άμεσα από το επαναστατικό κύμα του 1848 αλλά και η μόνη που γνώρισε την από κοινού καταστολή του από τον ρωσικό και τον οθωμανικό στρατό.

Επομένως η σχέση του 1848 με την κρίση του Κριμαϊκού πολέμου δεν θα πρέπει να περιοριστεί στο ζήτημα της αλλαγής συσχετισμών μεταξύ μεγάλων δυνάμεων αλλά και άμεσης επίδρασης στη γεωπολιτική διαμόρφωση της Βαλκανικής χερσονήσου.

Σε αντίθεση με την Επανάσταση του 1848 που αντιμετωπίστηκε αμφίθυμα από τους Βαλκάνιους, η Επανάσταση του 1871 προκάλεσε μια γενικευμένη απόρριψη από όλο το φάσμα του αστικού πολιτικού κόσμου. Η Επανάσταση εκλαμβάνεται ως εμφύλιος, ενώ τα μέτρα που πήρε η Κομμούνα όπως η κατάργηση των δικαστηρίων ή η απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας προκαλούν ρίγη στους συντηρητικούς κύκλους²². Ωστόσο όπως ακριβώς τα γεγονότα του 1848 οδήγησαν στην έκρηξη του Κριμαϊκού Πολέμου, έτσι και ο Γαλλο-ρωσικός πόλεμος και η Κομμούνα του Παρισιού θα λέγαμε ότι διαμόρφωσαν έναν νέο συσχετισμό δυνάμεων στην Ευρώπη και πυροδότησαν τις εξελίξεις που τελικά θα οδηγήσουν στην Ανατολική Κρίση των ετών 1875-1878.

Εάν η άνοδος του βοναπαρτιστικού καθεστώτος στη Γαλλία σήμανε μια στρατηγική ήττα της ρωσικής αυτοκρατορίας στον Κριμαϊκό, η ήττα του από τους Πρώσους σήμανε τα επόμενα χρόνια την δυναμική επαναφορά του ρωσικού παράγοντα στα πράγματα, όχι μόνο της Ευρώπης αλλά και των Βαλκανίων, με τη δημιουργία του βουλγαρικού κράτους και την άνοδο νέων εθνικών κινημάτων όπως του αλβανικού και του σλαβομακεδονικού. Στην ίδια την μετα-επαναστατική Γαλλία το μοντέλο μιας ρωσικού τύπου απολυταρχικής διακυβέρνησης με στόχο τις «μεταρρυθμίσεις», όπως το εκπροσώπησε ο Μεγάλος Πέτρος ή ακόμη η πρόσληψη του Αλέξανδρου Α΄ ως απελευθερωτή και όχι ως κατακτητή το 1812, άρχισε να κερδίζει έδαφος, έστω κι αν τώρα για την καταστολή των επαναστατών βασικό ρόλο έπαιξαν οι Πρώσοι.

²² Είναι πολύ ενδιαφέρον σε κείμενό του στις 14 του Μάη του 1871 ο αρθρογράφος της εφημερίδας «Αλήθεια» κατονομάζει τους επαναστάτες της κομμούνας ως «Αρβανίτες του Παρισιού», με αφορμή την πυρπόλυση των «ιστορικότερων και πολυτιμότερων» κτηρίων της Γαλλίας. Υποστηρίζει ότι οι Αρβανίτες των περιχώρων της Αθήνας είναι πολύ κατώτεροι στην θηριωδία και την ωμότητα από ότι οι κομμουνάροι.

Η Ανατολική κρίση κορύφωσε τη σύγκρουση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις άλλες δύο ηπειρωτικές αυτοκρατορίες, την Αυστριακή και τη Ρωσική. Στη σύγκρουση αυτή όλοι οι παίκτες φαίνεται να κινούνται από φόβο: η Αυστρία νιώθοντας την απειλή της δημιουργίας μιας σλαβικής ομόσπονδης συμμαχίας με Σέρβους και Ρουμάνους θα καταλήξει να εισβάλλει και να προσαρτήσει την Βοσνία–Ερζεγοβίνη. Ο ρωσικός στρατός για να σώσει τους Βουλγάρους από τη σφαγή θα επιβάλλει δημιουργία βουλγαρικού κράτους. Ο σουλτάνος υπό την απειλή των εξωτερικών κινδύνων θα αναστείλει τη λειτουργία του συντάγματος.

Στην Ελλάδα η ανέλπιστη αμφισβήτηση του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ακόμη και από την Αγγλία του Γλάδστωνα θα αναζωπυρώσει τα σε ύπνωση όνειρα της Μεγάλης Ιδέας. Όπως σημειώνει αρθρογράφος της εφημερίδας «Αλήθεια», «ο χάρτης της τουρκικής ακεραιότητας θα καεί εντός της Αγίας Σοφίας και ο Μιναρές των Βαρβάρων θα γκρεμιστεί και θα ανεγερθεί καμπαναριό του Μεγάλου Κωνσταντίνου»²³.

Αυτή όμως δεν ήταν η μοναδική επιλογή που άνοιξε η Ανατολική Κρίση για τον ελληνικό αλυτρωτισμό: οι ελίτ της Κωνσταντινούπολης είχαν διαφορετική οπτική για το τι πρέπει να συμβεί σε σχέση με το σλαβικό κίνδυνο και αυτό δεν ήταν η διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το αντίθετο. Εν μέσω της Ανατολικής Κρίσης ο τραπεζίτης Γεώργιος Ζαρίφης θα προτείνει στην αγγλική πρεσβεία ένα σχέδιο ενοποίησης του Ελλαδικού Βασιλείου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα πρότυπα του αυστρο-ουγγρικού Ausgleich. Η σύγκλιση βασιλείου και αυτοκρατορίας στα χρόνια του 1840 στην προοπτική υιοθέτησης συνταγματικών μεταρρυθμίσεων πριν το θέσει με ένταση η επανάσταση του 1848, φαινόταν να παίρνει μια πιο οργανική μορφή κάτω από την πίεση της σλαβικής ζώνης που έπαιρνε κρατική μορφή με τη βοήθεια της Ρωσίας.

Για άλλη μια φορά μια επανάσταση προκάλεσε έναν πόλεμο. Παρότι όμως το τέλος του φάνηκε να λύνει πολλές από τις εκκρεμότητες της προηγούμενης περιόδου (ανεξαρτησία Σερβίας, Ρουμανίας και Βουλγαρίας), άνοιξε νέες. Η κατάληψη της Βοσνίας–Ερζεγοβίνης από την Αυστρία, η κατάληψη της Κύπρου από τη Μεγάλη Βρετανία και οι διαδοχικές προσαρτήσεις της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου από την Ελλάδα, και της Ανατολικής Ρωμυλίας από την Βουλγαρία, έδειχναν ότι το Συνέδριο του Βερολίνου αποτελούσε μία καμπή αλλά όχι την τελική λύση των εκκρεμοτήτων.

Για την Ελλάδα ο 19^{ος} αιώνας θα κλείσει με μία νέα όξυνση του Κρητικού Ζητήματος που θα οδηγήσει για πρώτη φορά σε μια απευθείας σύγκρουση με

²³ *Νεολόγος*, 28/9 Σεπτεμβρίου 1875.

την Οθωμανική αυτοκρατορία που θα αποδειχθεί καταστροφική²⁴. Η αρχή όμως του 20^{ου} αιώνα, παραδόξως, θα βρει τη νικήτρια Οθωμανική αυτοκρατορία σε επαναστατική ταραχή και σε συγχρονισμό με μεγάλες επαναστάσεις που συντάραξαν τη Ρωσική αυτοκρατορία (αλλά και το Ιράν).

Ο κύκλος των επαναστάσεων στα Οθωμανικά Βαλκάνια ολοκληρώθηκε με μια «καθεστωτική» επανάσταση, αυτή των Νεότουρκων: η κατάρρευση των διάφορων εκδοχών του αυτοκρατορικού εθνικισμού του 19^{ου} αιώνα θα οδηγήσει ένα τμήμα της στρατιωτικής ελίτ της αυτοκρατορίας να ολοκληρώσει τα μεταρρυθμιστικά πειράματα και να υλοποιήσει αυτό που φαινόταν να είναι το ώριμο αίτημα των καιρών: την πτώση του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ και την επαναφορά του συντάγματος του 1876. Ο μετασχηματισμός της αυτοκρατορίας όμως που επέφερε η Νεοτουρκική Επανάσταση και κυρίως η είσοδος της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο πήγε παράλληλα με τον μετασχηματισμό του μεγάλου της αντιπάλου. Η Ρωσική αυτοκρατορία που ήταν υπεύθυνη για το μεγάλο κύμα (νικηφόρων συνήθως) πολεμικών συρράξεων με το οθωμανικό κράτος θα γνωρίσει δύο μεγάλες Επαναστάσεις: η πρώτη του 1905 σε μεγάλο βαθμό θα πρέπει να ιδωθεί και να συσχετιστεί με αυτό που έγινε το καλοκαίρι του 1908 στην Κωνσταντινούπολη. Παρότι στη ρωσική περίπτωση η ήττα στο ρωσοϊαπωνικό πόλεμο και τα ζητήματα κοινωνικής ανισότητας έπαιξαν τον πρώτο ρόλο, και οι δύο επαναστάσεις είχαν

²⁴ Η Εφημερίδα *Εστία* της 13^{ης} Απριλίου του 1897 θα προσπαθήσει να παρηγορήσει για το βαθύ πρόσφατο τραύμα της ήττας στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο αλλά το μόνο που θα καταφέρει θα είναι η κωδικοποιημένη παρουσίαση του τέλους της κλασικής Μεγάλης Ιδέας στον 19^ο αιώνα, φέρνοντας ως παραδείγματα τον Λεωνίδα και τον Παλαιολόγο (όχι τον Μιλτιάδη και τον Κολοκοτρώνη): “Η ΗΜΕΡΑ της 11 Απριλίου θα αναγραφεί μεταξύ των αποφράδων του Ελληνικού Έθνους. Συμπίπτουσα προς ημέραν πένθους δια τον χριστιανισμόν κατέστη και εθνικού πένθους ημέρα. Η συμφορά ην υπέστημεν είνε δεινή, ουδέ πρέπει να αποκρύπτομεν ή να μετριάζομεν ταύτην αυταπατώμενοι. Τουναντίον εν πλήρει αντιλήψει του μεγέθους αυτής οφειλομεν να την αντιμετώπισωμεν μεθ’ όλου του σθένους, μεθ’ όλης της καρτερίας ήτις αρμόζει εις λαόν άξιον της μεγάλης ιστορίας του και των ιερών παραδόσεών του. Μόνον εάν διατελώμεν εν βαθεία επιγνώσει των προχθές και χθες τετελεσθέντων παρά τα θεσσαλικά μεθόρια, μόνον εάν εκτιμήσωμεν ταύτα ακριβώς, θα δυνηθώμεν να επανορθώσωμεν ίσως την ατυχίαν και να αποφύγομεν δευτέραν καταστροφήν. [...] Ο Στρατός της Ελλάδος κατεστράφη προχθές ένεκα αδεξιότητος στρατηγικής και ακατανόητου μικροψυχίας, της οποίας ένδοξο αλλ’ ατυχές θύμα εγένετο. [...] Το έθνος δεν πτοείται και δεν αποκαρτερεί εκ των συμφορών, όχι! Ο βίος αυτού ο πολυπαθής ουδέν άλλο υπήρξεν η δεινότατων δοκιμασιών αλληλουχία. Το έθνος είνε έτοιμον να αναλάβη τον περί πάντων αγώνα, αλλ’ αξιοί πρώτον να ιδή επί κεφαλής αυτού εκείνους, οι τινές θα οδηγήσωσιν αυτό εις την νίκην ή εις τον θάνατον. Διότι το Έθνος των Ελλήνων από των Θερμοπύλων μέχρι της Πύλης του Αγίου Ρωμανού έλαβε παρά των αρχηγών αυτών πάντοτε το πρόσταγμα εμπρός! και δεν ήκουσε ποτέ την κραυγήν οπίσω! Διότι το Έθνος από του Λεωνίδα μέχρι του Παλαιολόγου εδιδάχθη να βλέπη τους ηγέτας αυτού πίπτοντας και ουδέποτε φεύγοντας.”

ως κοινό παρονομαστή το μετασχηματισμό της ρωσικής απολυταρχίας και της σουλτανικής δεσποτείας σε συνταγματικά ελεγχόμενες μοναρχίες.

Ρωσία και Οθωμανική αυτοκρατορία ανήκαν στους χαμένους του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου: η Ρωσία ηττήθηκε από τους ηττημένους του πολέμου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία από τους νικητές. Και οι δύο όμως τα χρόνια που ακολούθησαν του Μεγάλου Πολέμου εξαναγκάστηκαν να δώσουν μακρόχρονες και σκληρές μάχες εναντίον ξένων εισβολέων. Από το 1917 μέχρι το 1921 οι Μπολσεβίκοι κατάφεραν να σταθεροποιήσουν τον έλεγχο της σοβιετικής επικράτειας νομιμοποιώντας τον αγώνα τους (και συνεπώς την Οκτωβριανή Επανάσταση) μέσα από στρατιωτικές συγκρούσεις με τους Λευκούς και τους ξένους συμμάχους τους. Από το 1919 μέχρι το 1922 ο Κεμάλ θα διαπράξει το ίδιο: θα ξεκινήσει έναν απελευθερωτικό αγώνα εναντίον πολλών ξένων δυνάμεων κατοχής, χρησιμοποιώντας, εναλλακτικά, στρατιωτικά και διπλωματικά μέσα. Ήταν επόμενο ότι η σύγκλιση και η στρατηγική ευθυγράμμιση μεταξύ των δύο αυτών δυνάμεων δεν θα αργούσε να επέλθει, όχι μόνο σε στρατιωτικό (και αυτό είναι το ενδιαφέρον) αλλά ως ένα βαθμό και σε ιδεολογικό επίπεδο. Σε αντίθεση όμως με τη Ρωσία όπου η Οκτωβριανή Επανάσταση και ο εμφύλιος που ακολούθησε οδήγησαν σε έναν μετασχηματισμό της Ρωσικής σε Σοβιετική αυτοκρατορία, το κίνημα του Κεμάλ αυτό που κατάφερε ήταν να μετατρέψει, κάτω από τις δεδομένες συνθήκες, την Οθωμανική αυτοκρατορία σε εθνικό κράτος. Με κάποιο τρόπο ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος ολοκλήρωνε τη διαδικασία της υιοθέτησης από τις οθωμανικές ελίτ εκείνης της δυτικής ιδεολογίας που διέλυσε την αυτοκρατορία: τον εθνικισμό. Την ίδια στιγμή που οι εθνικές ομάδες των Βαλκανίων που τον είχαν προωθήσει είχαν περάσει ήδη στην αλυτρωτική του φάση.

* * *

Τα άρθρα του παρόντος τόμου υπήρξαν ανακοινώσεις στο δεύτερο συνέδριο της σειράς των Βαλκάνιων Κόσμων (Balkan Worlds) που οργανώνει τα τελευταία χρόνια το Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας²⁵. Το Συνέδριο είχε ως θεματική «Βαλκάνιες Προσλήψεις του Πολέμου και της Επανάστασης (1789-1918)» και το άρθρο του Jonathan Israel που περιέχεται στον παρόντα τόμο, ήταν η εναρκτήρια ανακοίνωση του Συνεδρίου. Παρότι δεν αφορούσε άμεσα τα Βαλκάνια, έδινε το ευρύτερο πλαίσιο της Παλινόρθωσης και πως άλλαξε τους όρους με τους οποίους οι διανοούμενοι της εποχής συζητούσαν και έ-

²⁵ Τα πρακτικά του πρώτου αφιερωμένο στους Βαλκάνιους Εθνικισμούς εκδόθηκαν ήδη σε τρεις τόμους σε Dimitris Stamatopoulos (επιμ.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, τόμ. 3, Κωνσταντινούπολη: Isis Press 2015.

κριναν το 1789. Στην πραγματικότητα η ομιλία του Israel αποτέλεσε τον πυρήνα ενός νέου βιβλίου που εξέδωσε το 2017 με θέμα την επίδραση που άσκησε η Αμερικανική επανάσταση στις ευρωπαϊκές επαναστάσεις²⁶.

Την έκδοση των πρακτικών από το συνέδριο θα ολοκληρώσει κι ένας παραπληρωματικός τόμος στα αγγλικά. Στον παρόντα τόμο τα άρθρα που επιλέγησαν δίνουν μια πανοπτική εικόνα για τον τρόπο που αλληλόδρασαν πολεμικά γεγονότα και επαναστατικές κινήσεις στον μακρύ 19^ο αιώνα (Jonathan Israel, Βασίλης Μώλος, Βίκυ Καραφουλίδου), για τον τρόπο ιδεολογικής, πολιτικής και πολιτισμικής πρόσληψής τους (Χαράλαμπος Μηνάογλου, Αλεξάνδρα Σφοίνη, Ιωάννης Καραχρήστος, Εμμανουήλ Χαλκιαδάκης, Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Νίκος Παπαστρατηγάκης) για τη σχέση τους με τη διαμόρφωση εθνικών ταυτοτήτων (Raymond Detrez, Nikolay Aretov, Ελεωνόρα Ναξίδου, Βασίλης Μπογιατζής), αλλά και την εμπλοκή τους στη διαμόρφωση της πολιτικής των μεγάλων ηπειρωτικών αυτοκρατοριών, όπως της Αυστρίας και της Ρωσίας (Milos Vojinović, Lora Gerd). Ελπίζω ότι η δημοσίευση του παρόντος τόμου θα δώσει ένα έναυσμα για μια ευρύτερη συζήτηση με συγκριτικό περιεχόμενο για το τι σημαίνει επαναστατικό γεγονός και τη σχέση του με τον πόλεμο στα Οθωμανικά Βαλκάνια.

²⁶ Jonathan Israel, *The Expanding Blaze: How the American Revolution Ignited the World, 1775-1848*, Πρίνστον: Princeton University Press 2017.

Βιβλιογραφία

- Anscombe, Frederick F., *State, Faith and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2014.
- Anscombe, Frederick F., “The Balkan Revolutionary Age”, *The Journal of Modern History*, 84:3, September 2012, 572-606.
- Armour, Ian, *A History of Eastern Europe, 1740-1918: Empires, Nations and Modernization*, Νέα Υόρκη: Bloomsbury Academic, 2012.
- Bataković, Dušan T., “Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Revolution in European Perspective”, *Balkanica XXXVI*, 2005.
- Davies Brian L. *The Russo-Turkish War, 1768-1774: Catherine II and the Ottoman Empire*, Λονδίνο: Bloomsbury 2016
- Jelavich, Barbara, *History of the Balkans*, vol.2, Κέιμπριτζ-Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1983.
- Hall Richard C., *Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*. Λονδίνο: Routledge, 2000
- Hobsbawm, Eric J., *The age of revolution: 1789-1848*, Τορόντο-Νέα Υόρκη : New American Library, 1962.
- Israel Jonathan, *The Expanding Blaze: How the American Revolution Ignited the World, 1775-1848*, Πρίνστον: Princeton University Press 2017
- Kitromilidis, Paschalis, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη Αθήνα: Διάττων*, 1990.
- Lieven, Dominic, “Dilemmas of Empire 1850-1918. Power, Territory, Identity”, *Journal of Contemporary History* 34-2, 1999, 163-200.
- Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, New York: The New Library, 2000.
- Stamatopoulos Dimitris (επιμ.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, τόμ 3, Κωνσταντινούπολη: Isis Press 2015: τόμ.ΙΙ: Political Violence and the Balkan Wars.
- Stamatopoulos, Dimitris, *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s): Balkan History Reconsidered*, Vienna: Vienna University Press 2018
- Stamatopoulos, Dimitris, *Byzantium after the Nation: The Problem of the National Continuity in the Balkan Historiographies*, Budapest: CEU Press, 2020 (υπό έκδοση).
- Stavrianos, Leften Stavros, *The Balkans Since 1453*, Νέα Υόρκη: Rinehart, 1958.
- Tilly, Charles, *European Revolutions, 1492-1992*, Οξφόρδη: Blackwell, 1993.
- Walt M. Stephen, *Revolution and War*, Ιθάκα-Λονδίνο: Cornell University Press 1996.
- Yavuz Hakan M., Blumi Isa (επιμ.), *War and Nationalism: the Balkan Wars, 1912-1913, and their sociopolitical implications*, Σωλτ Λέικ Σίτυ: The University of Utah Press 2013,
- Zürcher, Erik-Jan, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, Λονδίνο: I. B. Tauris, 2010.
- Zürcher Erik-Jan, *Fighting for a Living: A Comparative Study of Military Labour 1500-2000*, Άμστερνταμ: Amsterdam University Press 2013